

TÜRKÇEDE İSİM TAMLAMALARININ DERİN YAPISI

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ
Atatürk Üniversitesi Öğretim Üyesi

Belirtisiz isim tamlamaları birçok dilde olduğu gibi Türkçede de isim yapma yollarının başında gelir. Bir isim tamlaması en az iki isimle kurulur. Bu isimlerden en az biri tamlanan diğer[ler]i tamlayan durumundadır. Alışılmış ifadesiyle “belirtisiz isim tamlamaları” **niteleme**, “belirtili isim tamlamaları” ise – adlandırmadan da anlaşılacağı gibi – **belirtme** grubu oluşturur. Yani, **tamlayan** öge durumundaki isim, belirtisiz isim tamlamalarında bir **niteleme sıfatı (S2)**, belirtili isim tamlamalarında ise bir **belirtme sıfatı (S1)** görevi yüklenmiştir.

Özellikle üzerinde duracağımız belirtisiz isim tamlamaları, değişik dillerde değişik şekillerde kurulduğu gibi, bir dil içerisinde de çok kere birkaç farklı **dizim** (= syntaxe) ve **dizi** (= paradigme) de gösterirler¹. Türkçede de, çeşitli dış etkenlerle, niteleyen ismi özel ek, edat ve kuruluşlarla sıfatlaştırıp, sıfat tamlaması olduğu açıkça görülen yapılar oluşturmak mümkündür². Ancak biz burada Türkçeye özgü bir kuruluşun yapısına açıklık getirmeye çalışacağız.

¹ Bunlar kabaca şöyle sınıflandırılabilir:

1. Dizim bakımından:

1.1. Niteleyen işaretli nitelenen işaretli: **örn.:** Rus. *avtobus+naya ostanovka* (*otobüs+naya durak / *otobüs+sel durak); Frn. *arrêt d' autobus* (*durak d' otobüs / *durak otobüs+sel) ‘otobüs durag+ı’;

1.2. Niteleyen işaretli nitelenen işaretli: **örn.:** Trk. *otobüs durağ+ı*; Frs. *istigah+i otobus* (*durak+i otobüs) ‘otobüs durag+ı’;

1.3. Hem niteleyen hem nitelenen işaretli: **örn.:** İng. *bus stop* (*otobüs durak) ‘otobüs durag+ı’; Trk. *demir* [+den yapılmış olan] *kapı* ‘demir kapı’;

1.4. Hem niteleyen hem nitelenen işaretli: **örn.:** Arp. *mawqif+u hafilat+in* (*durak+u otobüs+in) ‘otobüs durag+ı’.

2.1. Niteleyen önce nitelenen sonra: **örn.:** Trk. *otobüs durağı*; İng. *bus stop*; Alm. *Halte_stelle für Stadt_bus*; Rus. *avtobusnaya ostanovka* ‘otobüs durag+ı’;

2.2. Nitelenen önce niteleyen sonra: **örn.:** Arp. *mawqifu hafilatin*; Frs. *istigahi otobus*; Frn. *arrêt d'autobus* ‘otobüs durag+ı’; İng. *doctor of medicine* ‘tıp doktoru’.

3. dizi bakımından farklı yorum sonucu farklı öge seçimi: **örn.:** İng. *doctor of medicine*; Frn. *docteur en médecine* ‘tıp doktor+u’; İng. *tea - cup*; Frn. *tasse à thé* ‘çay fincan+ı’; İng. *the fear of God*; Frn. *la crainte de Dieu* ‘Tanrı korku+su’; Alm. *Bus_halte_stelle ~ Halte_stelle für Bus* ‘otobüs durag+ı’.

² **örn.:** Yeni vy alıntı eklerle: *para durum+u, para+sal durum, mal+î durum*; Eksiltileme yoluyla: *demir* [+den yapılmış olan] *kapı*; *dev* [gibi iri olan] *adam*; *gül* [gibi çekici olan] *hatır*; *gül* [gibi pembe renkte olan] *yüz*; *toz* [haline getirilmiş olan] *şeker*.

Normalde **ilgi** (= genitif) haline konulmuş **şahıs zamirlerinin** (= **iyelik sıfatları** = *adjectifs possessifs*)³ iyeyi temsilen ekleşerek sık sık üzerine yapışmasından dolayı – yanlış olarak – **iyelik eki** (= suffix possessif) diye de adlandırılan **nitelenen (+nnn)** hali ekinin konsonantla sonlanan isimlere getirilen /+I+/, vokalle sonlanan isimlere getirilen /+sIz+/ gibi iki **başkaseslisi** (= allophone) yanında; **varlık** eki /+II+/, **yokluk** eki /+sIz+/, **tahsis** eki /+IIK+/ gibi **hal-yapım** eklerinden ve vokalle sonlanan isimler söz konusu olduğunda ekleşmiş teklik ve çokluk iyelik sıfatlarından önce getirilen bir de **işaretsiz** (= non-marqué) yani /+ø+/ ile göstereceğimiz ikinci bir **başkaşekillisinin** (= allomorphe) bulunduğu, örnekler karşılaştırıldığında anlaşılabilir. (**örn.:** *okul çanta+//+sı / okul çanta+//+ø+sız; kır çiçek+//+i / kır çiçek+//+ø+li ; ders kitab+//+ı+m / okul çanta+//+ø+m*).

Öte yandan; bu **nitelenen (+nnn)** hali eki, üzerine doğrudan diğer hal eklerini aldığı; lehçe ve ağızların birçoğunda, “**zamirsel** (= pronominal) ' n ’” adı verilen bir sesin, bu ekli hal eki arasında yer aldığı görülmektedir. Bu ' n ' sesinin; Türkçenin genelinde, bilinen tarihi boyunca herhangi bir ses bütünlüğü ile işaretlenmemiş olduğu için bugün /Ø/ ile gösterebileceğimiz teklik ve/vy çokluk **3. şahıs**⁴ ekleşerek temsil etmiş olan, tarihin karanlık devirlerinde işaretli olduğunu düşündürebilecek bir iyelik **sıfatının** (**ş+k+ilg/+he**)⁵, yani

³ Türkçe, anlamı takviye (= redondance) için işaretli (= marqué) öğelerinin ters dizimlerine izin vermiştir. Yüklem (Y) sonlarında, özneyi (Ö) temsil etmek üzere ekleşmiş şahıs zamirlerini buldurması (**örn.:** *ben gel-miş i-miş ben. → ben gel-miş+–miş+im.*); devrik (= isomère) cümlelerin kurulmasına imkân tanınması (**örn.:** *kapının kilidi kırıldı. → kilidi kırıldı kapının.*); belirtili isim tamlamalarında belirten ögenin belirtilen ögeden sonra da gelebilmesi (**örn.:** *Ali'nin okul kitapları nerede? → Nerede okul kitapları Ali'nin?*); bu durumun yaygın örnekleri arasında sayılabilir.

⁴ **1., 2. ve 3. şahıslara göre 3. şahıs** temsil eden işaret sıfatları (**b+u** (bana / bize yakın olan) >) **bu**, (**ş+u** (sana / size yakın olan) >) **şu**, (**ø+u** (sözü edilene yakın olan) >) **o**, işaret ettikleri isimlerin yerini tuttuklarında **3. şahıs** zamiri gibi işlem görürler (**örn.:** *bu makina çalışıyor. → bu Ø çalışıyor.; o adam nerede? → o Ø nerede?*).

⁵ İyelik sıfatları ve onların ekleşmiş şekilleri:

	ş+k+ilg/+he	iyelik sıfatı	iyelik eki
1. t.ş.	<i>b+n+nñ</i>	> <i>ben+im</i>	> <i>+m+ø</i>
1. ç.ş.	<i>b+z+nñ</i>	> <i>biz+im</i>	> <i>+m+Iz</i>
2. t.ş.	<i>s+n+nñ</i>	> <i>sen+iñ</i>	> <i>+ñ+ø</i>
2. ç.ş.	<i>s+z+nñ</i>	> <i>siz+iñ</i>	> <i>+ñ+Iz</i>
3. t.ş.	<i>ø+n+nñ</i>	> <i>ø+ø+nIñ</i>	> <i>+ø / +n+</i>
3. ç.ş.	<i>ø+lAr+nñ</i>	> <i>ø+lAr+Iñ</i>	> <i>+ø / +n+</i>

« ...+(y)*A ait olan* » anlamındaki bir **sıfat fiilin** (= participe) kalıntısı olması kuvvetle muhtemeldir.

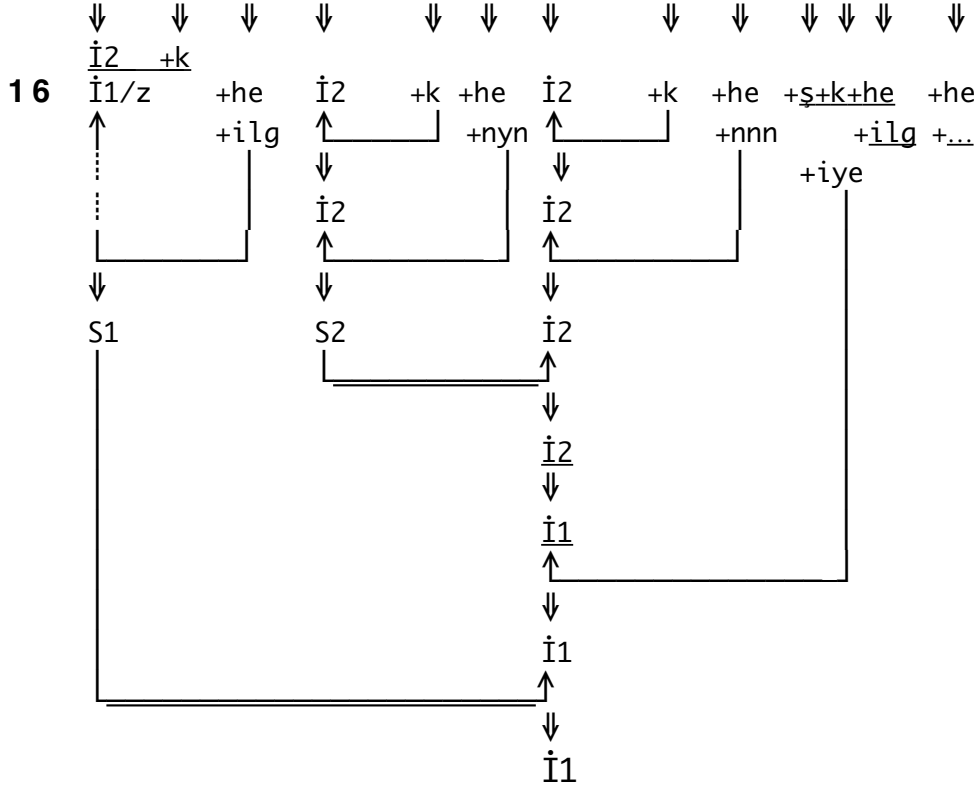
Ayrıca, bir şeyin bir diğer şey için olması, belirtisiz isim tamlamalarında, tamlayanı, genel olarak **amaca yönelik** bir niteleyen durumuna koyarak, diğer, **oluş bildiren** niteleme sıfatlarından ayırır. Bu hal bir şeyin en kalıcı niteliği olduğu için, belirtisiz isim tamlamaları, tamlamalar arasında en kalıcı kuruluşları oluştururlar. Gelişmiş her dilde çok sayıda isim belirtisiz isim tamlamaları kurma yoluyla yapılmışlardır. Günümüzde hızla gelişen teknoloji ve onun soyut ve somut ürünlerinin adlandırılmasında en çok baş vurulan yol belirtisiz isim tamlamaları kurma yoludur. Bu yol eklemeye yapılan adlandırmalara göre ekonomik olmamasına rağmen amaca yönelik olduğu için ifadeye daha bir anlaşılabilirlik kazandırmaktadır. Ekonomi daha çok tamlama yoluyla yapılan kuruluşların kelimelerinin ilk harf veya bazı hecelerinin birleştirilmesiyle sağlanmaktadır⁶.

Şimdi aşağıdaki örneklerden hareketle Türkçede isim tamlamalarını kuran öğelerin **derin yapı** (= deep structure) ilişkilerini gözden geçirelim.

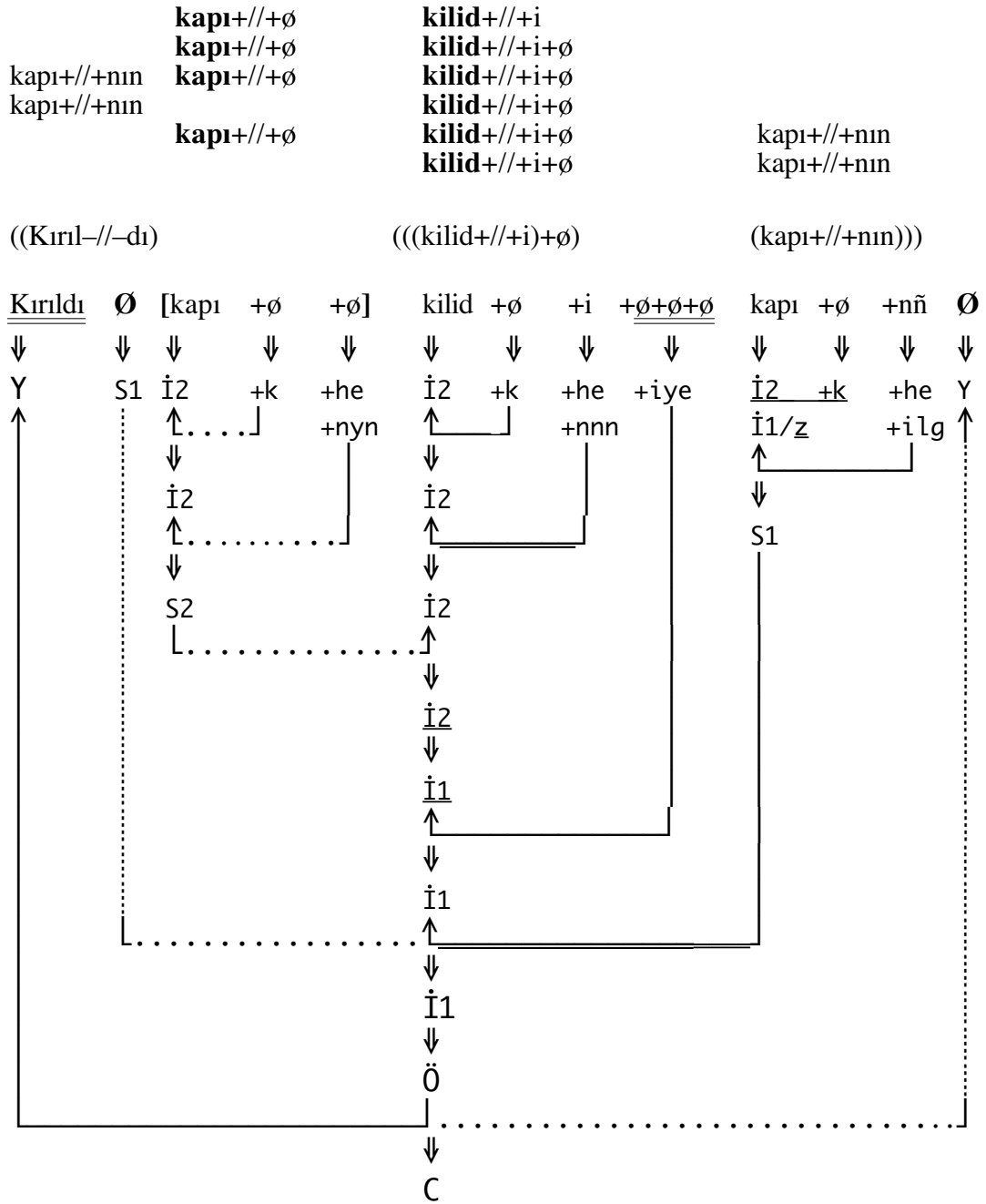
⁶ **Örn.:** *televizyon ekranı; bilgisayar kasası; banka[oto]matik kartı; merkezî işlem birimi (> MİB); Türk Standartları Enstitüsü (>TSE)*. Bu tamlamalar arasında **eksiltili** (=elliptique) olanlarıyla da karşılaşılır: **örn.:** *elektrik[+le çalışan toz çekme] süpürgesi; bulaşık [yıkama] makinası; vbg.*

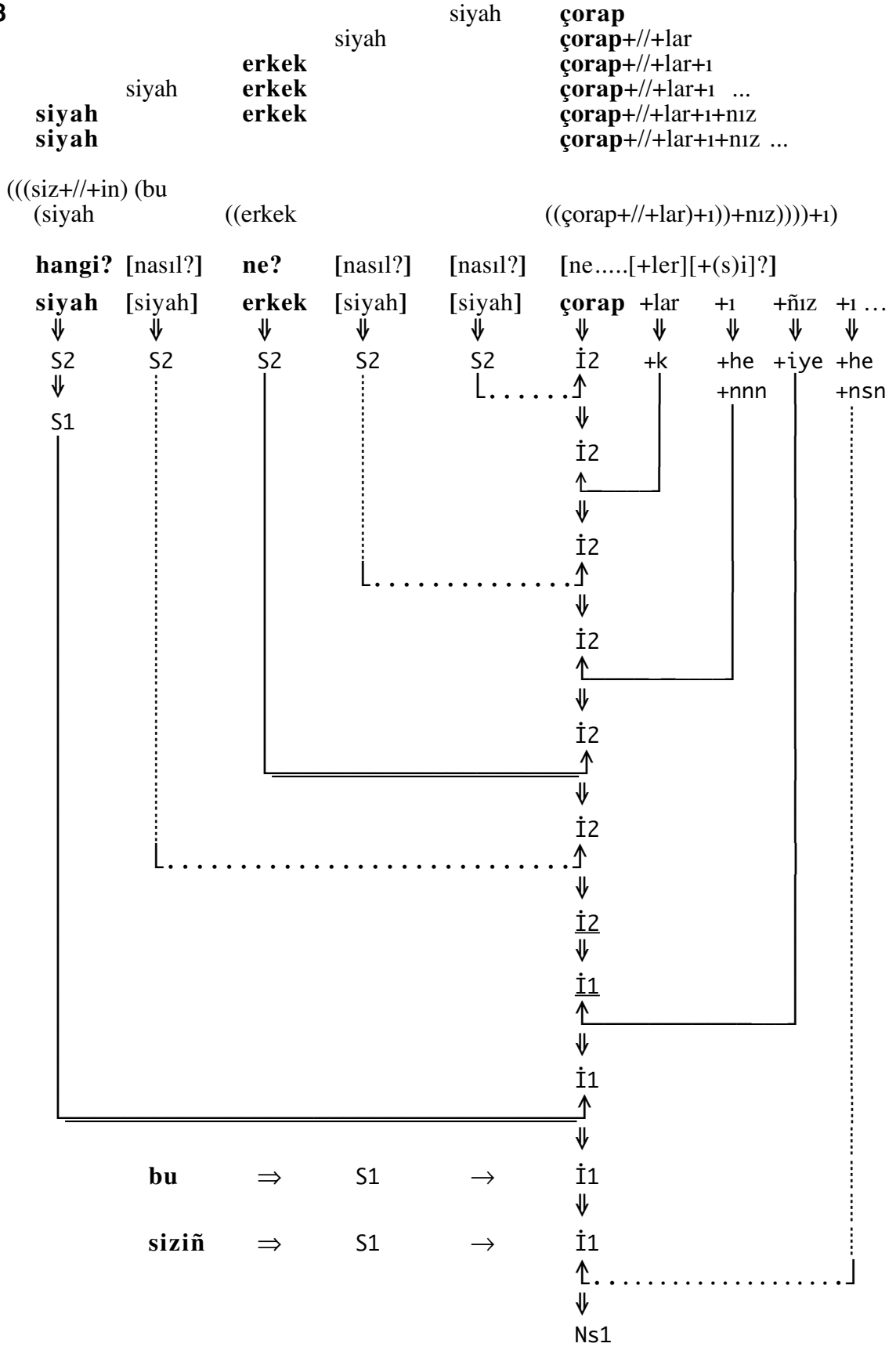
KARŞILAŞTIRMA ÖRNEKLERİ

Ø		ders	kitap								
		bey	bey								
1			kitap	+Ø							
2			kitap	+lr							
3		ders	+Ø	+Ø	kitap	+Ø +1					
4		ders	+Ø	+Ø	kitap	+lr +1					
5	Ø	+Ø	+ØØ	ders	+Ø	+Ø	kitap	+lr +1	<u>+Ø+n+Ø</u>	+1	(nsn. h.)
6	kız	+lr	+nñ	ders	+Ø	+Ø	kitap	+Ø +1	<u>+Ø+Ø+Ø</u>	+Ø	(özn. h.)
7	Ali	+Ø	+nñ	ders	+Ø	+Ø	kitap	+lr +1	<u>+Ø+n+Ø</u>	+nñ	(ilg. h.)
8	be	+n	+nñ	ders	+Ø	+Ø	kitap	+lr +1	<u>+m+n+Ø</u>	+Ø	(özn. h.)
9	si	+z	+nñ	ders	+Ø	+Ø	kitap	+lr +1	<u>+ñ+z+Ø</u>	+dn	(çkm. h.)
1Ø	Ali	+Ø	+nñ	Ø	+Ø	+Ø	kitap	+lr +1	<u>+Ø+Ø+Ø</u>	+Ø	(özn. h.)
11	se	+n	+nñ	Ø	+Ø	+Ø	kitap	+Ø +1	<u>+ñ+n+Ø</u>	+Ø	(özn. h.)
12	Ali	+Ø	+nñ				kitap	+Ø		+Ø	(özn. h.)
13	be	+n	+nñ				kitap	+lr		+1	(nsn. h.)
14				bey	+lr	+Ø	bey	+Ø	+i		
15				bey	+lr	+Ø	bey	+lr	+i		

17

AÇIKLAMALAR

1 /ders/, /kitap/ ve /bey/ **kelimeleri**; /yoll/, /*gö-z/, /göz+lük/, /göz+lük+çü+lük/ gibi, **kök, köken** vü **gövde** halindeki **cins isimi (İ2)** türünden birer **sözlük ögesidir** (= lexème). Bunlar bu halleriyle işaret ettikleri soyut vü somut varlıkları çok genel ve özellikle tür olarak temsil ederler (bk. **örn.: Ø**).

2 Kullanımda, bir **cins isimi (İ2)**, ya temsil ettiği türü **genel** olarak; ya temsil ettiği türden bir varlığı, ya da bir grup varlığı **özel** olarak işaret eder. Söz dizimi sürecinde, cins isimleri, önce, dilden dile farklı şekillerde –önden, sondan, içten ekleme ve bükmelele– işaretlenerek kullanıma hazır **isim tabanları** (= radical nominal) (**İ2+k**) durumuna getirilir. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe, genelleme ve miktar bildiren sıfatlar (**örn.: bir, iki, üç ... birçok, bütün, her, çok, hiçbir ...** vbg.) yanında birkaç çokluk eki de ödünçlemeyi denemiş vü geliştirmiştir. Bu eklerden bugün işlekligini sadece /+Ar+/ ekinin koruyabildiği görülmektedir. **Genellik** ve **teklik** durumları ise, Türkçede ayrıca birer ekle işaretlenmemişlerdir; yani diğer bir ifadeyle **genellik** ve **teklik** durumlarını gerekmedikçe göstermiyoruz. Ancak gösterilmeleri gerektiğinde de –burada gerekmiyor–, diğer, sesli işareti bulunmayan, yani **işaretsiz** (non-marqué) bütün dil öğeleri gibi, bunları da /+ø+/ ekiyle işaretliyoruz (bk. **örn.: 1, 2**). Bir çok dilde olduğu gibi, Türkçede de, bir **isim tabanının genel (İ2)** durumdan **özel (İ1)** duruma geçişi de **işaretli değildir**. Belli bir sahibi yani iyesi olabileceği kabul edilen bir nesnenin ismi, **özel (İ1)** durumuna geçmiş bir **isim tabanı** olarak kabul edilir ve ancak bu kabullenmeden sonradır ki belirtme ekleri ve sıfatları ile ilişkilendirilebilir.

3 Cins isimlerinin işaret ettikleri üst kümelerin alt küme elemanlarını işaret etmek için,

- (1) ya üst kümeyi işaret eden isimle ses vü şekilce tamamen ilgisiz,
- (2) ya bu isimden isim yapan eklerle türetilmiş,
- (3) ya da bu isimden yararlanarak bir sıfat vü belirtisiz isim tamlaması kurmakla elde edilmiş

yapılara baş vurulur (**örn.: çocuk, küçük adam, insan yavru+//+su ...** vbg.). Türkçe, tamlamalarında niteleyen öge için de herhangi bir işareti ön görmemiştir. Yani **niteleyen eki (+nyn)** de /+ø+/’dir. Nitelenen ögeyi ise, sıfat tamlamalarında /+ø+/ (**örn.: küçük+//+ø adam+//+ø**), belirtisiz isim tamlamalarında ise /+(s)I+/ ve /+ø+/ ekleriyle işaretlemiştir (bk. **örn.: 3, 4, 14, 15**).

4 Belirtili isim tamlamalarında, belirten ögenin gizli olduğu, yani kodlanmasına gerek görülmediği durumlarda, **belirten eki** (+ilg/+he) de gizli kalacağından, kodlanmayacak yani /+ø+/ olacaktır (bk. **örn.: 5**).

5 Aksi halde, belirtili isim tamlamalarında, **belirten eki** (+ilg/+he), Türkçede “**ilgi hali** (= genitif) **eki**” adını verdiğimiz, « ...+(y)A *ait olan* » anlamındaki bir sıfat fiilin kalıntısı olarak da düşünebileceğimiz ve /+nñ/ şeklinde temsil edeceğimiz ektir (bk. **örn.: 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13**).

6 Belirtili isim tamlamalarında ayrıca belirtilene de ileri derecede ekleşmiş **iyelik sıfatları** (+ş+k+ilg/+he) getirilir (bk. **örn.: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11**).

7 Belirtili isim tamlamalarının tamlananı (belirtileni) durumundaki, belirtisiz isim tamlamalarında, tamlayan (niteleyen) gizlendiğinde, yani bunun kodlanmasına gerek görülmediğinde de, tamlanan (nitelenen) doğal olarak tamlanan (nitelenen (+nnn)) ekini ve belirtilmiş olduğu kabul edilerek belirten ekini, yani ilgili **iyelik ekini** (ekleşmiş ilgili iyelik sıfatını (+iye = +ş+k+ilg/+he)) alır (bk. **örn.: 10, 11**).

8 Belirtili isim tamlamalarının belirtileni tek bir isim ise vy sıfat tamlaması ise, belirtilen ekine gerek olmadığı gibi, ekleşmiş ilgili iyelik sıfatına da gerek yoktur. Ancak bu hal günümüzde konuşma diline ait bir özellik olarak kalmış bulunmaktadır (bk. **örn.: 12, 13**).

9 Belirtisiz isim tamlamalarında, niteleyen, nitelenenden sonra gelmesine, nitelenen işaretli olduğu halde izin verilmemiştir (bk. **örn.: 16**). Ancak, belirtili isim tamlamalarında, **ilgi hali** (= genitif) **eki**yle işaretli olan belirten, belirtilenden sonra getirilebilir (bk. **örn.: 17**).

10 Amaç, oluştan; oluş, belirtmeden önce belirlendiği için, tamlanan isme; önce amaç, sonra oluş, daha sonra da belirtme bildiren sıfatlar bağlanır (bk. **örn.: 18**).

KAYNAKÇA

BANGUOĞLU, Tahsin; **Türkçenin Grameri**; Ankara 1990

ERGİN, Muharrem; **Türk Dil Bilgisi**; İstanbul 1962

GEMALMAZ, Efrasiyap; **Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri**; Erzurum 1982

HATİBOĞLU, Prof.Dr. Vecihe; **Türkçenin Sözdizimi**; Ankara 1972